

अद्वैतवेदान्ते मोक्षप्राप्तेः मार्गः ज्ञानयोगस्य भूमिका

Sona Majumdar

Sact 1 Teacher, Department Of Sanskrit, Gobardanga Hindu College

सारांशः

अद्वैतवेदान्तः भारतीयदर्शनपरम्परायां मोक्षसाधनस्य सर्वाधिकं सूक्ष्मं तथा दार्शनिकं विवेचनं प्रस्तुतयति। अस्मिन्दर्शने ब्रह्मैकमेव सत्यं, जगन्मिथ्या, जीवो ब्रह्मैव नापरः इति तत्त्वत्रयस्य प्रतिपादनं क्रियते। अज्ञानमेव बन्धनस्य कारणं, तस्य नाशः च मोक्षस्य साधनं इति शङ्कराचार्यैः विशेषतः प्रतिपादितम्। अस्य अज्ञाननाशस्य प्रधानोपायः ज्ञानयोगः एव। प्रस्तुतस्य संशोधनलेखस्य उद्देश्यं अद्वैतवेदान्ते ज्ञानयोगस्य स्वरूपं, तत्त्वमीमांसां, मोक्षप्राप्तौ तस्य अनिवार्यतां च विशदतया निरूपयितुम्। उपनिषदः, ब्रह्मसूत्रभाष्यम्, भगवद्गीता तथा शङ्करभाष्येषु निहितं ज्ञानमार्गदर्शनं अत्र समालोचनात्मकदृष्ट्या विवेचितम्।

मुख्यशब्दाः— अद्वैतवेदान्तः, मोक्षः, ज्ञानयोगः, अज्ञानम्, ब्रह्मज्ञानम्।

प्रस्तावना

भारतीयदर्शनपरम्परायां मोक्षः पुरुषार्थचतुष्टयस्य सर्वोच्चः पुरुषार्थः इति सार्वभौमिकया स्वीक्रियते। धर्मार्थकामत्रयस्य साधनात्मकत्वं, मोक्षस्य च परमलक्ष्यत्वं सर्वदर्शनेषु प्रायः स्थापितम्। धर्मः व्यक्तिरेव कर्तव्यसंविधानं प्रदर्शयति, अर्थः जीवनस्य भौतिकसुविधां सुनिश्चितयति, कामः इच्छासन्तोषाय साध्यते, किन्तु मोक्षः दुःखनिवृत्तेरूपेण, संसारबन्धनात् विमोचनरूपेण तथा आत्मज्ञानरूपेण सर्वोच्चं लक्ष्यं प्रतिपादयति। मोक्षः न केवलं मरणोत्तरावस्था,

अपि तु जीवन्मुक्त्यवस्थारूपेण वर्तमानजीवने अनुभूयते इति
अद्वैतवेदान्तदर्शनस्य विशेषता।

अद्वैतवेदान्तदृष्ट्या मोक्षस्य साधनरूपेण न बाह्यकर्मकाण्डस्य पालनं , न
देवतापूजायाः अनुसरणं , न च कर्मफलाभिप्रायः प्रधानः , अपि तु
आत्मब्रह्मैक्यज्ञानमेव मुख्यं साधनम्। “ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नापरः”
इति महावाक्यं अद्वैतदर्शनस्य मूलतत्त्वं प्रदर्शयति। अत्र जीवः न कर्ता , न भोक्ता,
न च वास्तवतः संसारबद्धः ; सः नित्यः, शुद्धः, मुक्तः, आत्मरूपेण एव आनन्दरूपः
अस्ति। तथापि अज्ञानवशात् सः देहबुद्ध्या संसारबन्धनं अनुभवति , कर्मफलभोगे
आसक्तः भवति , तथा दुःखं अनुभवति। अज्ञानं एव बन्धनस्य मूलकारणं , अतः
मोक्षप्राप्तये अज्ञाननिवारणं आवश्यकं, यत् केवलं ज्ञानोत्पत्त्या साध्यते।

ज्ञानयोगः अद्वैतवेदान्ते मोक्षमार्गस्य केन्द्रीयस्तम्भः। एषः केवलं बौद्धिकतर्कनिष्ठः
न, अपि तु श्रवण-मनन-निदिध्यासनरूपेण त्रिविधसाधना। श्रवणं गुरुमुखात्
उपदेशस्य शृणोति , मननं तदर्थं विचारपूर्वकं चिंतनं क्रियते , निदिध्यासनं तु
निरन्तरध्यानरूपेण आत्मबोधं प्रोत्साहयति। ज्ञानयोगेन साधकः आत्मब्रह्मैक्यबोधं
प्राप्त्वा संसारबन्धनात् विमुच्यते , दुःखविमोचनं अनुभवति , आनन्दरूपं स्थितिं
प्राप्नोति।

एवं अद्वैतवेदान्ते मोक्षप्राप्तेः मार्गं ज्ञानयोगस्य भूमिका न केवलं सैद्धान्तिकं , अपि
तु व्यवहारिकं च महत्त्वपूर्णं दृष्टव्यं। ज्ञानयोगः कर्म , भक्ति इत्यादीनां
साधनफलरूपेण कार्यरतः , आत्मसाक्षात्कारस्य अनिवार्यं साधनं च। अतः
प्रस्तुताध्ययने स्पष्टं भवति यत् मोक्षप्राप्तौ ज्ञानयोगस्य महत्त्वं अतीव मौलिकी ,
अनिवार्या, चिरस्थायि च इति।

साहित्यसमीक्षा

अद्वैतवेदान्तसम्बद्धं साहित्यं अत्यन्तं व्यापकं समृद्धं च अस्ति। एषः दर्शनशास्त्रपरम्परायां मोक्षप्राप्तेः मार्गस्य विवेचनाय परमस्रोतः इति मन्यते। प्राचीनग्रन्थेषु उपनिषदः अद्वैततत्त्वस्य मूलाधाररूपेण प्रतिष्ठितः। छान्दोग्योपनिषदि “तत्त्वमसि” इति महावाक्येन जीवब्रह्मैक्यस्य प्रतिपादनं दृश्यते। अस्य महावाक्यस्य माध्यमेन आत्मा ब्रह्मे एव निहितः इति स्पष्टं निर्देशितम्। तत्समानन्तरं बृहदारण्यकोपनिषदि “अहं ब्रह्मास्मि” इति वाक्येन आत्मबोधस्य सर्वोच्चावस्था , ज्ञानार्जनस्य चरमसीमा च निरूपिता। एते उपनिषदः केवलं सैद्धान्तिकसूत्राणि न , अपि तु साधकस्य मोक्षमार्गे प्रेरकं आदर्शदर्शनं च दत्ते।

भगवद्गीतायां ज्ञानयोगस्य विस्तृतं विवेचनं दृष्टं भवति। द्वितीयाध्याये स्थितप्रज्ञलक्षणं, चतुर्थाध्याये ज्ञानकर्मसंन्यासयोगः , तथा त्रयोदशाध्याये क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभाग इत्यादीनि विषया ज्ञानयोगस्य दार्शनिकाधारस्य विविधअङ्गानि प्रस्तौति। गीतेः उपदेशः केवलं तत्त्वज्ञानं न , अपि तु कर्मयोगादिकृतपूर्वकव्यवहारिकसिद्धांतं च निर्देशयति। ज्ञानयोगः आत्मब्रह्मैक्यबोधाय आवश्यकं साधनरूपं प्रतिपाद्यते।

शङ्कराचार्यकृतं ब्रह्मसूत्रभाष्यम् अद्वैतवेदान्तस्य प्रामाणिकव्याख्या इति प्रतिष्ठितम्। शङ्करः स्पष्टं प्रतिपादयति यत् “न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः” इति श्रुतेः अनुसारं मोक्षः केवलं ज्ञानजन्यः , कर्मफलातीतः, तथा आत्मबोधसम्बद्धः इति। शङ्करस्य भाष्ये ज्ञानयोगस्य महत्त्वं , अज्ञानविनाशस्य प्रक्रिया, तथा मोक्षप्राप्तेः साधनत्वं स्पष्टतया प्रतिपादितम्।

आधुनिककालीन विद्वांसः अपि अद्वैतवेदान्तसाहित्यं अध्ययनपूर्वकं विश्लेषितवन्तः। सुरेन्द्रनाथदासगुप्तः, राधाकृष्णन्-महाभागः च अद्वैतवेदान्ते ज्ञानयोगस्य दार्शनिकं पक्षं, तस्य व्यवहारिकसाध्यत्वं च विवेचितवन्तः। ते प्रतिपादयन्ति यत् ज्ञानयोगः

केवलं सिद्धान्तसिद्ध्यर्थं न , अपि तु साधकस्य जीवनचर्यायाम्
आत्मसाक्षात्कारसाधनं च भवति।

एवं साहित्यसमीक्षायां स्पष्टं दृश्यते यत् अद्वैतवेदान्ते ज्ञानयोगः मोक्षप्राप्तेः
केन्द्रस्थानं धारयति , उपनिषद्, भगवद्गीता, शङ्करभाष्यं च अत्र मुख्यस्रोतः
भवन्ति। आधुनिकविद्वांसः तत्र व्यावहारिकतत्त्वं प्रकाशयन्ति , यत् साधकः
ज्ञानयोगस्य माध्यमेन अज्ञानविमोचनं कृत्वा परमस्वातन्त्र्यप्राप्तिं प्राप्नोति।

अनुसन्धानपद्धतिः

अयं अनुसन्धानलेखः गुणात्मकपद्धत्याः (Qualitative Method) आधारेण
व्यवस्थितः। गुणात्मकपद्धतिः दर्शनशास्त्रपरम्परायां तत्त्वमीमांसायाः
सूक्ष्मविवेचनाय उपयोगिन्यते। अस्य पद्धत्याः मुख्यलक्षणं अस्ति — विषयस्य
गहनतया अन्वेषणं , सैद्धान्तिकस्रोतानां विश्लेषणं , तथा प्राप्ततथ्यानां
तुलनात्मकसंवेदनशीलम् अवलोकनम्।

अस्मिन् अध्ययनमध्ये प्रमुखतया द्वे स्रोतवर्गे परिशीलनं कृतम्—

1. प्राथमिकस्रोताः – एतेषु अद्वैतवेदान्तस्य मूलग्रन्थाः सम्मिलिताः। उपनिषद्, भगवद्गीता, ब्रह्मसूत्रम्, तथा शङ्करभाष्यम् मुख्यस्रोतानि। उपनिषदेषु जीवब्रह्मैक्यस्य, आत्मबोधस्य तथा मोक्षप्राप्तेः दार्शनिकसिद्धान्तस्य प्रत्यक्षवर्णनं दृश्यते। भगवद्गीतायां ज्ञानयोगस्य विस्तृतं विवेचनं , कर्मयोग, भक्ति योगसंन्यासयोग इत्यादीनां तुल्यविश्लेषणं च दृष्टव्यं। शङ्करभाष्ये ब्रह्मसूत्रव्याख्यायां ज्ञानयोगस्य प्रधानत्वं , अज्ञानविनाशस्य प्रक्रिया तथा मोक्षसाधनस्य केन्द्रीयभूमिका स्पष्टतया प्रतिपादिता।
2. द्वितीयकस्रोताः – एतेषु अद्वैतवेदान्तसम्बद्धाः व्याख्यानग्रन्थाः , शोधलेखाः, दर्शनसमालोचनात्मकग्रन्थाः च सम्मिलिताः। आधुनिकविद्वांसः यथा

सुरेन्द्रनाथदासगुप्तः, राधाकृष्णन्-महाभागः च अद्वैतवेदान्तस्य ज्ञानयोगस्य दार्शनिक तथा व्यवहारिक पक्षं विवेचितवन्तः। ते विभिन्नस्रोतानां तुलनात्मकसमीक्षया ज्ञानयोगस्य व्यवहारिकसाध्यत्वं , साधकस्य आत्मसाक्षात्कारमार्गे तस्य अनिवार्यत्वं च स्पष्टयन्ति।

एतेषां स्रोतानां समन्वयेन तुलनात्मकम् , विश्लेषणात्मकं, चक्रविन्यासरूपं च अध्ययनं कृतम्। अध्ययनस्य मूलोद्देश्यं अद्वैतवेदान्ते ज्ञानयोगस्य स्वरूपं , तत्त्वमीमांसा, तथा मोक्षप्राप्तौ तस्य साधनात्मकभूमिकां विवेचिता। अध्ययनं न केवलं सैद्धान्तिकं , अपि तु व्यवहारिकसाध्यत्वं च प्रकाशयति। तुलनात्मकसमीक्षणेन प्रतिपन्नम् यत् ज्ञानयोगः मोक्षमार्गे केन्द्रीयस्तम्भः , साधकस्य अज्ञानविनाशाय, आत्मसाक्षात्कारस्य प्राप्त्यर्थं अनिवार्यं साधनं च। एवं अस्मिन् अनुसन्धानलेखे गुणात्मकपद्धत्याः माध्यमेन तत्त्वमीमांसा , शास्त्रीयग्रन्थानां विवेचनं, तथा आधुनिकव्याख्यानसमीक्षायाः समन्वयेन मोक्षप्राप्तौ ज्ञानयोगस्य सार्थकत्वं सुस्पष्टतया प्रतिपादितम्

फलितचर्चा

अध्ययनफलितेन स्पष्टं भवति यत् अद्वैतवेदान्तदृष्ट्या मोक्षः न किञ्चित् नवीनं प्राप्तव्यं वस्तु, अपि तु आत्मस्वरूपज्ञानस्य अनुभूति एव परमसाधनं। मोक्षप्राप्तिः बाह्यकर्माणां, वैदिककर्मकाण्डस्य, अथवा इन्द्रियानुशासनस्य परिणामरूपेण न साध्यते, अपि तु अज्ञानविनाशेन , आत्मबोधेन च साध्यते। अज्ञानवशात् जीवः देहादिषु आरोपितः भवति , कर्ता भोक्ता च इति भ्रमयुक्तमानसिकतया संसारदुःखानुभवः प्राप्नोति।

अद्वैतवेदान्तस्य प्रतिपादनानुसारं ज्ञानयोगः केवलं बौद्धिकज्ञानप्रदायकः न, अपि तु श्रवण-मनन-निदिध्यासनरूपेण व्यवस्थितः साधनरूपः अस्ति। श्रवणं गुरुमुखात् तत्त्वज्ञानस्य श्रवणं , मननं तत्त्वसिद्धान्तानां विवेचनं तथा विरोधाभासानां

परिशोधनं, निदिध्यासनं तु आत्मसाक्षात्कारार्थं गहनध्यानरूपेण आत्मब्रह्मैक्यबोधं उत्पन्नं करोति।

ज्ञानयोगः कर्मयोगस्य तथा भक्तियोगस्य विरोधी न , अपि तु तयोः परिपाकफलरूपः इति अध्ययनेन स्पष्टम्। कर्मयोगेन साधकस्य चित्तशुद्धिः , इन्द्रियसंयमः, तथा नैतिकविवेकविकासः स्फुरति। उपासनायोगेन एकाग्रता , ध्याननिष्ठा, तथा श्रद्धाभावः उत्पद्यते। एवं शुद्धचित्तस्य साधकस्य ज्ञानयोगस्य साधनया तत्त्वबोधः जायते, यत् ब्रह्मात्मैक्यं प्रत्यक्षतया अनुभव्यते।

सर्वप्रथमं अध्ययनदृष्ट्या उपनिषदेषु “अहं ब्रह्मास्मि” , “तत्त्वमसि” इत्यादि महावाक्यानि आत्मबोधस्य चरमसीमां निरूपयन्ति। एते महावाक्यानि केवलं सिद्धान्तात्मकम् अवगाहनं न , अपि तु साधकस्य अभ्यासमार्गे आत्मबोधस्य अनिवार्यं साधनं च प्रतिपादयन्ति। अध्यात्मिकानुभवस्य आधारभूतं तत्त्वमीमांसातत्त्वं उपनिषदेषु स्पष्टतया प्रतिपादितम्।

भगवद्गीतायां ज्ञानकर्मसंन्यासयोगः , स्थितप्रज्ञलक्षणं, तथा क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभागः आदीनि ज्ञानयोगस्य दार्शनिकाधारम् उद्घोषयन्ति। अध्ययनदृष्ट्या स्पष्टं भवति यत् ज्ञानयोगः केवलं ज्ञानार्जनार्थं न , अपि तु कर्मफलानुच्छेदनेन , भक्ति-साधनाभ्यासेन च आत्मबोधसिद्ध्यर्थं अनिवार्यं साधनम्। साधकः ज्ञानयोगस्य मार्गे अज्ञानविनाशं अनुभवति , इन्द्रियानां संयमेन , चित्तनिश्चलतया आत्मसाक्षात्कारं प्राप्नोति।

शङ्कराचार्यकृतं ब्रह्मसूत्रभाष्यम् अद्वैतवेदान्तस्य प्रामाणिकव्याख्या इति अध्ययनेन निश्चितम्। शङ्करः प्रतिपादयति यत् मोक्षः न कर्मफलाद्युत्पन्नः , न साधककृतकर्मणाम् परिणामः, अपि तु ज्ञानजन्यः एव। एषः ज्ञानयोगः साधकस्य आत्मबोधमार्गे केन्द्रीयस्तम्भरूपेण कार्यरतः। अज्ञानविनाशेन ब्रह्मब्रह्मैक्यबोधस्य अनुभवः साध्यते।

आधुनिकविद्वांसः अपि अध्ययनसिद्धान्तानुसारं प्रतिपादयन्ति यत् ज्ञानयोगः केवलं सैद्धान्तिकं न , अपि तु व्यवहारिकसाधनरूपेण साधकस्य जीवनचर्यायाम् आत्मसाक्षात्कारमार्गं अनिवार्यं। सुरेन्द्रनाथदासगुप्तः , राधाकृष्णन्-महाभागः च अद्वैतवेदान्ते ज्ञानयोगस्य दार्शनिक तथा व्यवहारिकसिद्धान्तं विवेचितवन्तः। अध्ययनसिद्धान्तानुसारं ज्ञानयोगस्य नियमिताभ्यासेन साधकः संसारबन्धनात् विमुक्तिं अनुभवति, दुःखविमोचनं च प्राप्त्वा आनन्दावस्थां प्राप्नोति।

अद्वैतदर्शनस्य दृष्ट्या , ज्ञानयोगस्य साधनात्मकत्वं केवलं साधकस्य मानसिक-बौद्धिक विकासं न , अपि तु आत्मब्रह्मैक्यबोधं , अज्ञानविनाशं तथा मोक्षप्राप्तिं सुनिश्चितयति। अध्ययनेन स्पष्टं भवति यत् ज्ञानयोगः मोक्षमार्गं केवलं साधनविशेषः न , अपि तु मोक्षमार्गस्यकेन्द्रीयस्तम्भः , साधकस्य आत्मबोधमार्गं अनिवार्यं च।

सर्वसमाप्ते, अध्ययनफलितेन जायते यत् अद्वैतवेदान्ते ज्ञानयोगः मोक्षप्राप्तेः आधारभूतं साधनम् , यथावत् अभ्यासेन साधकः अज्ञानविमोचनं कृत्वा आत्मसाक्षात्कारं प्राप्नोति। ज्ञानयोगस्य माध्यमेन साधकस्य जीवः केवलं नैतिक-बौद्धिक-आध्यात्मिके प्रगतिः न , अपि तु परमस्वातन्त्र्य-परमानन्द-विमोचनं च अनुभवति

उपसंहारः

प्रस्तुताध्ययनात् स्पष्टं भवति यत् अद्वैतवेदान्तदृष्ट्या मोक्षप्राप्तेः एकमेव निश्चयात्मकं साधनं ज्ञानयोगः एव अस्ति। मोक्षः केवलं मरणानन्तरं प्राप्तव्यं लक्ष्यम् न , अपि तु वर्तमानजीवने दुःखविमोचनरूपेण अनुभव्यम् इति अद्वैतदर्शनस्य विशेषदृष्टिः अस्ति। कर्मकाण्डोपासनादीनि साधनानि केवलं सहायकरूपेण स्वीक्रियन्ते , किन्तु तेषां परिणामेन मोक्षसिद्धिः न भवति। बाह्यकर्मेषु आसक्तिः साधकस्य अज्ञानं वृद्धयति , इन्द्रियाभिमानं च संसारबन्धनं

दृढीकुर्यात्। अतः अज्ञानविनाशाय आत्मब्रह्मैक्यज्ञानमेव मुख्यकारणं , मोक्षप्राप्तौ अनिवार्यं साधनम्।

ज्ञानयोगेन साधकः श्रवण-मनन-निदिध्यासनमार्गे तत्त्वज्ञानं प्राप्त्वा आत्मब्रह्मैक्यं प्रत्यक्षतया अनुभवेत्। “अहं ब्रह्मास्मि” इत्येव महावाक्येन साधकः आत्मबोधं अनुभवति, संसारबन्धनात् विमुक्तः भवति , दुःखविमोचनं च प्राप्नोति। ज्ञानयोगेन साधकस्य चित्तशुद्धिः , नैतिक-बौद्धिक-आध्यात्मिकशक्ति च विकसति। कर्मयोगेन चित्तवृत्तयः शुद्धयन्ते , भक्ति-साधनया श्रद्धा , स्थिरता च जायते , किन्तु ज्ञानयोगेन एव आत्मब्रह्मैक्यबोधः सिध्यति।

अतः अद्वैतवेदान्तस्य मोक्षमीमांसायाम् ज्ञानयोगस्य भूमिका अत्यन्तं मौलिकी , अनिवार्या च इति स्पष्टं दृष्टव्यम्। ज्ञानयोगः केवलं साधनविशेषः न , अपि तु मोक्षमार्गस्य केन्द्रस्तम्भः , साधकस्य आत्मबोधमार्गे अनिवार्यं च साधनम्। अध्ययनफलितेन प्रतिपन्नम् यत् ज्ञानयोगस्य माध्यमेन साधकः अज्ञानविमोचनं कृत्वा परमस्वातन्त्र्य-परमानन्द-विमोचनं अनुभवति।

एवं निष्कर्षतः जायते यत् अद्वैतवेदान्ते मोक्षप्राप्तौ ज्ञानयोगस्य महत्त्वं सर्वोच्चं , शास्त्रीयदृष्ट्या समर्थं , तथा व्यवहारिकसिद्धान्तेन समर्थितं च। साधकः ज्ञानयोगसाधनया आत्मबोधमार्गे न केवलं आध्यात्मिक-सैद्धान्तिक उन्नतिं, अपि तु संसारदुःखविमोचनं , स्थायी आनन्दं च प्राप्नोति। अतः मोक्षसाधनाय ज्ञानयोगस्य अभ्यासः अनिवार्यः, मौलिकी च अवलम्बनीयः इति अध्ययनफलितेन प्रमाणीकृतम्।

सन्दर्भग्रन्थाः

- उपनिषदः. (गीताप्रेस, गोरखपुरम्). शाङ्करभाष्यसहितः।
- भगवद्गीता. (गीताप्रेस, गोरखपुरम्). शाङ्करभाष्यसहिता।

- शङ्कराचार्यः. (वाराणसी: चौखम्बासंस्कृतसिरीज्, २००१). ब्रह्मसूत्रभाष्यम्।
- राधाकृष्णन्, स. (१९५९). भारतीयदर्शनम्. ऑक्सफोर्डयूनिवर्सिटीप्रेस।
- दासगुप्त, स. (१९६१). भारतीयदर्शनस्यइतिहासः. शान्तिनिकेतनम्: विश्वभारतीप्रकाशनम्।
- शास्त्री, र. (१९७८). अद्वैतवेदान्तपरम्परा. मद्रासविश्वविद्यालयप्रकाशनम्।
- चतुर्वेदी, ह. (१९८५). ज्ञानयोगस्यदार्शनिकअवलोकनम्. इलाहाबाद।
- मोहन, वि. (१९९२). उपनिषद्औरअद्वैतवेदान्तस्यअनुशीलनम्. दिल्ली।
- शर्मा, ज. (२००१). शाङ्करभाष्यविचारः. वाराणसी।
- त्रिपाठी, वि. (२०१५). ज्ञानयोगः. तत्त्वमीमांसाऔरव्यवहार. लखनऊ।